

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR*Məmmədzaadə Naibə Tofiq qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*naibmmmdova19@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə frazeoloji birləşmələrdən, onların dildə geniş yayılmasından, dilə obrazlılıq, emomionallıq, ifadəlilik gətirməsindən, Məhəmməd Füzulinin də əsərlərində sabit söz birləşmələrindən bir söz sərraflı kimi yerli-yerində, bacarıqla, özünəməxsus şəkildə diqqəti çəkən, oxucunu düşündürən, çətin mətləbləri asan yolla çatdıran, ifadə edən formada işlətməsindən bəhs edilir.*

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, dil, üslub

Ключевые слова: фразеологические сочетания, язык, стиль

Key words: phraselogical unit, language, style

Frazeoloji birləşmələr milli şüurumuz, tarixi keçmişimiz, milli mədəniyyətimiz, psixologiyamız və mentalitetimizlə sıx şəkildə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn məcazi mənada işlənir, fikri daha dəqiq ifadə edir.

Frazeoloji ifadələr ekspressivlik əlamətlərinə görə ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənir. Metaforiklik, çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir.

Bədii əsərlərdə frazeoloji birləşmələrin imkanları çox genişdir. Frazeoloji birləşmələrə bədii əsərlərdə geniş yer verilməsinin səbəblərindən biri onların dərin və geniş semantikasi ilə bağlıdır. Semantik zəngilik frazeologizmlərin nəzm mətnlərində işləkliyinə yol açır. Məhz bunun nəticəsidir ki, - poeziyamız frazeoloji ifadələrlə zəngindir. Bu ifadələr işlənmə məqamlarına, müxtəlif mənə çalarlarına, poetik vüsətinə görə yüksək sənətkarlıq nümunələri kimi dilin yaradıcılıq gücünü meydana çıxarır.

Emosionallıq və ekspressivliyə özündə əks etdirən frazeoloji birləşmələrin semantikasında eyni zamanda bədilik vardır. Frazeoloji birləşmələrin semantikasından gələn obrazlılıq, poetiklik, bədilik, eyni zamanda, az sözlə dərin mənaya xidmət, yığcamlıq, ahəngdarlıq onları bədii dilin önəmli vahidləri etmişdir. – Frazeoloji vahidlər öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir.

Frazeoloji birləşmələr mənsub olduğu xalqın duyğu və düşüncələrini, ruhunu, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Xalq düşüncəsinin ifadəsi olan frazeoloji birləşmələrin, ifadə və ibarələrin- atalar sözü və məsəllərin, hikmətli sözlərin bədii əsərlərdə məqamında ustalıqla işlənməsi əsərlərə yeni üslubi xüsusiyyətlər qazandırır. Frazeoloji birləşmələr eyni zamanda – fikrin obrazlı, sadə və yığcam şəkildə ifadəsi üçün əsas vasitələrdən biridir.

- Bədii əsərdə frazeoloji vahidlərin üslubi funksiyasının təyin edilməsi müəllifin yaradıcılıq metodunun spesifik cəhətlərini hərtərəfli açmağa, onun aydın lövhələr və obrazların yaradılmasından istifadə məharətini öyrənməyə kömək edir.

M.Füzuli öz yaradıcılığı ilə – həm lirik, həm epik əsərləri ilə 3 dildə yazdığı “Qəsidələr divanı” ilə, tərcümələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan sənətkarlardandır. Şair bədii sözün heyranəmiz örnəklərini yaratmışdır. Onun yaradıcılığında təsəvvüf, ilahi eşqin tərənnümü ideyaları aydın görünür.

M.Füzuli yaradıcılığı özünəməxsusluğu, orijinallığı, zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Sözlərindən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə edən şair möhtəşəm nümunələr yaratmaqla ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Bu bədiliyin, zənginliyin əsas qolunu xalqın yaddaşından

süzülüb gələn, dilimizə xüsusi ifadəlilik, gözəllik gətirdiyi frazeoloji birləşmələrdən yerli yerində istifadə etməsidir.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi xəndanını görgəc.
Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir navəki – müjganını görgəc.

Bu sabit birləşmələr vasitəsilə şair qəzəlin ifadəli, obrazlı səslənməsinə nail olub. Komponentlər müstəqil mənalarını itirməklə, metaforik məcazlaşma nəticəsində dilin leksik-semantik sisteminə əsaslanaraq frazeoloji birləşmələr milli psixologiyani və milli koloriti gücləndirmişdir.

Səni qönçə dodağını görəndə danışa bilmirəm yox, nitqim tutulur, pərişan, dağınıq saçlarını görəndə sevinirəm yox, könlüm açılır deyən şair insan hisslərini, duyğularını frazeoloji birləşmə vasitəsilə özünəməxsus şəkildə çatdırmışdır. Bir rəssam kimi əvəzsiz tablo yaratmışdır.

Sənə baxdıqca qan saçılır didələrimdən, bağrım dəlinir deyən Füzuli ana dilimizin şirinliyini özünün sənətkar ustalığı sayəsində frazeoloji birləşmələrə fərdi – üslubi yanaşaraq bir gözəllik sərgiləmişdir.

Füzuli frazeoloji birləşmələrin üslubi çalarlarını üzə çıxarmaqla öz lirikasını daha da zənginləşdirmişdir.

Dil uzadır bəhs ilə ol arizi-xəndanə şəm,
Od çıxar ağzından, etməzmi həzər kim yanə şəm.

Şamın yalvarmağını dil uzadar frazeoloji birləşmə ilə verməsi emosionallığı artırmışdır. *Od çıxar ağzından* demək, *necə kəsərli danışdığını* çatdırmışdır.

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.

Qəmlənmək, kədərlənmək əvəzinə *tutuşdu qəm oduna* frazeoloji birləşmədən şair obrazlılıq yaradaraq *dərdi, qəminin çox olduğunu, alışıb yandığını azad könlünün müqəyyəd olduğunu* çatdırmaq istəyir. Şairin işlətdiyi frazeoloji birləşmələrin hamısını çox gözəl, yığcam şəkildə oxucuya çatdırmışdır.

M.Füzulinin məşhur «Məni candan usandırdı» *qəzəlindəki məni candan usandırdı, fələklər ahımdən yandı, şəbi hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanım, oyadar xəlqi əfğanım* frazeoloji birləşmələri ilə aşiqin dərini, ayrılıq həsrətini, obrazlı, mübaliğəli dillə ifadə etmişdir.

M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlində dərin məhəbbətlə sevən, bu yolda bütün izzətlərə, əziyyətlərə dözən, bu yoldan dönməyən aşiqdir. Düzdür, bu qəzəlin bəzi beytlərində aşiqin cananına münasibətindən sufiyanə məhəbbətin əlamətləri də özünü göstərir. Əvvəldən axıra kimi, aşiqin ahı, naləsi bitmir. Amma aşiq məşuqənin ona etdiyi zülmədən, cəfadan, əziyyətdən usansa da, ahının odu göyləri, fələkləri yandırsa da, gözündən qanlı yaş axıtsa da, bu yoldan dönməyi düşünmür. Əsərin dilində işlənən təzad, bənzətmə, mübaliğə, frazeoloji birləşmələri misralar arasındakı bağlılıq, Füzuli sənətkarlığının təzahürüdür, göstəricisidir.

Məni canda usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Məni candan usandırdı- bezdirdi fələklər yandı ahimdən- ahım ətrafa səs saldı, ahım göyləri yandırdı. Muradım şəmi yanmazmı- arzuma çatmarammı.

M.Füzuli poemalarında, bədii nəsrin nümunələrində hər bir surətin dilində fərqli frazeoloji birləşmə verərək onların psixologiya və dünyagörüşünü, hiss və həyəcanını ustalıqla qələmə almışdır.

«Leyli və Məcnun» poemasında anadan olandan günü ağlamaqla keçən Məcnun bir gözəlin qucağında sakitləşir.

Zatında çü var idi məhəbbət
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.

Bununla da, onun böyüyəndə gözəllik aşiqi olacağı, başdan-ayağa sevgi ilə yoğrulacağı kimi mənalandırmışdır.

Leylinin anasının qızına məsləhətində ana:

Odlara tutuşdu, yasə batdı,
Ol qönçədəhanə dil uzatdı.

Ananın düşdüyü çıxılmaz, ağır vəziyyəti çatdırmaq üçün şair bu cür frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmişdir. Qızının haqqında danışılanlara görə ananın qəmli olduğunu, alışıb-yandığını bu ifadələrlə çatdırır.

Məcnunun dilindən deyilən bu qəzəldə:

Füzuli, eyb qılma üz çevirsən əhli-ələmdən
Nədən kim, hər kimə üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm.

Məcnunun bu insanlardan, dünya əhlindən uzaq olmasını, onlara inanmamasını, kimə yaxınlaşsa, ondan bəla gördüyünü, keçirdiyi hissləri frazeoloji birləşmələrdən yerində istifadə etməklə obrazlı, emosional verə bilib.

Füzulinin əsərlərində *faş eylər, yaxma canım odlara tutuşdu, könlüm açılır, bağrım dəlinir, qanun tökülür, könül vermək, getdi əldən, çıxdı can, yandı canım, könlümü bağladım, aldı qərarım, cəfa görmək, sevdəyə salmaq* və s. frazeoloji birləşmələrdən bol-bol istifadə etmiş təkrarsız, insanı məftun edən əsərlər yaratmışdır.

Dildə frazeoloji birləşmələr mənanı daha dəqiq, daha emosional ifadəli çatdırmaqla mühüm rol oynayır. M.Füzuli öz yaradıcılığında – lirik, epik əsərlərində mahir üzgüçü dənizin dibindən mirvariləri bir-bir necə tapıb, sapa düzüb boyunbağı halına saldığı kimi, şair də kəlmələri incəliklə, dəqiqliklə tapıb sapa düzüb şərh etmişdir. Frazeoloji birləşmələrin içindəki o dərin mənanı əsərlərində ustalıqla işlətməklə hər bir oxucunu, söz sərraflarını hərətləndirməyi bacarmışdır.

*Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.*

Sözə can ver ki, səni öləndə, dünyadan köçəndə, səni ölüm yuxusu tutduqda söz səni hər an, həmişə o yuxudan oyatsın, səni diriltsin. İllər keçsə də, dediyin, söylədiyən sözlər səni yaşatsın.

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.

Söz xəzinədadır, sirlər xəzinəsinin xəzinədarı. Danışiq, söyləmə, çatdırma sapa min-min sirli gövhər, incilər düzər. Söz min-min əsrari-gövhəri, sirli gövhəri rışteyi-izharə, danışiq sapına düzər frazeoloji birləşməsi orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,

Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Füzuli əgər hörmətinin çox olmağını, hörmətli olmaq istəyirsənsə, az danış, sözü az et, ona görə ki, çox danışmaq, çox əziz və hörmətli insanları hörmətdən salıb.

Rəməl bəhrində yazılmış bu qəzəldə də şair ahəngdarlıq, qafiyələrin seçilməsi, bədii təsvir vasitələrindən məqamında istifadə etmişdir. Şair frazeoloji birləşmələrlə də fikrin obrazlı ifadəsinə nail olur.

Bir nigari-ənbərin xətdir könüllər almağa,

Göstərər hər dəm niqabi-ğeybdən ruxsar söz.

Söz ənbər qoxulu elə bir gözəldir ki, hər an könüllər almaq üçün qeyb pərdəsindən üzünü göstərir. Bəli, yerində deyilmiş, gözəl deyilmiş söz insanları məftun edən gözəldir.

Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib,

Salır iplik kimi hərdəm bir uzun *sevdayə*

deyən şair iki misrada qalın-qalın kitabların demək istədiklərini dolğun bir şəkildə az sözlə frazeoloji birləşmələri (*salır sevdayə*) məqamında işlətməklə fikrini obrazlı şəkildə çatdırmışdır.

Sözün qeyri-adi bir möcüzəyə malik olduğunu göstərən şair hər bir kəlmədən sözdən yerində, miqdarında istifadə etməklə ölməz sənət əsərləri yaradaraq ədəbiyyatımızda xüsusi bir yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika), 4 his., Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
2. Əhmədov F.Z. XVIII əsr Azərb. ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı: 2005, s.11.
3. Füzuli M. «Şərq-Qərb». Bakı, 1992.
4. Füzuli M. «Leyli və Məcnun». Bakı, 1998.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1 cild, Bakı, ADU-nun nəşri, 1976.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2001.
7. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008, 433 s.
8. Hüseynov M.A. Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 292 s.
9. İsayeva G.R. Karluq qrupu türk dilləri frazeologiyası (oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisəli). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2012, 26 s.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dilinin semantikas. Bakı: Xəzər, 2006, 369 s.
11. Süleymanova S. Frazeologiyanın üslubi imkanları (1990-2000-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, Elm, 2013, 300 s.
12. Şiriova G.N. Koroğlu dastanının frazeologiyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: 2016, 28 s.
13. Тимофеев А.И. Основы теории литературы. Учпедгиз, М., 1963, 235 с.
14. Вараньев К.Т. Роль основного словарного фонда в образовании фразеологических единич-Иностранном языков школе, 1951, № 6.
15. Вобк В.Н. Языковая метафора в художественной речи. Киев: Наукова Дима, 1986, 140

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧИТАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
МУХАММЕД ФУЗИЛИ**

Мамедзаде Наиба Тофик кызы

Резюме

Статья посвящено на фразеологические выражение и их стиливым особенностям в творчестве Мухаммед Фузили. Фразеологические ассоциаций превращаются в активный стиль языка поэта, речь идет не только о точке доставки идеи, но и о выразительном выражении. Идеи в символическом, эстетическом, эмоциональ высоком поэтическом языке.

FRAZEOLOGICAL COMBINATIONS IN MUHAMMED FUZULI'S CREATIVITE

Mammadzade Naibe Tofiq gizi

Summary

The article has been dedicated phraselological unit in the creative activity of Fuzuli and their stylistic features. The phrazeological associations are transformed info the active style of the language by the writer, i tis not only about the point of delivery of the idea, but also, the expressive expression of the idea in a symbolic, aesthetic, emotional, high poetic language.

Rəyçi: dosent Tahirə Quliyeva

Daxil olma tarixi 03 oktyabr 2023-cü il